

Investigating Qajar's economic problems from the three booklets' perspective

Vahid Omid¹, Abolfazl Shahabadi²

1. Corresponding Author, Researcher, Department of Economics, Faculty of Social Science and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: v.omidi@alzahra.ac.ir
2. Professor of Economics, Department of Economics, Faculty of Social Science and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: a.shahabadi@alzahra.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 08 Sep 2024

Received in revised form:
01 Nov 2024

Accepted: 10 Jan 2025

Published online: 04 Sep 2025

Keywords:

The Nasserid Era,
Majdideh Treatise,
Qazvini Treatise,
Property Rights,
Security.

ABSTRACT

It is common to investigate Mashruteh's era via the books and papers of those known as "intellectuals". However, there are other booklets whose authors can be categorized as intellectual. The importance of these booklets is that their authors are not influenced by the new ideas which were pervasive in Europe and they are simply the description of the society in that period. Hence, they are good sources to obtain firsthand information about the different aspects of Iran's society in the Qajar era. In this paper three booklets, the "Qazvini booklet", "Majdiyeh booklet", and "Suggested booklet of a Diwani", from the economic point of view are investigated. Our study shows that from the first two booklets the lack of bread, the chaotic situation of the military members, and the senselessness of the property rights were important issues and the third booklet emphasized the military problem too. But another important issue that is described in the "Suggested booklet of a Diwani" is the story of the unsuccessful attempt of the government to establish factories that are not compatible with the resources of Iran. Based on the discussion of the author, this problem arises because Iran did not have a comparative advantage in producing those products. Generally, the results show that the economic problems that were discussed in those booklets had a unique root, the senselessness of property rights.

Cite this article: Omid, V., & Shahabadi, A. (2025). Investigating Qajar's economic problems from the three booklets' perspective. *International Political Economy Studies*, 8 (1), 239-254. <http://doi.org/10.22126/ip.es.2024.9465.1605> (in Persian).

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22126/ip.es.2024.9465.1605>

Publisher: Razi University

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Introduction

During the Qajar period, Iran faced numerous economic and social challenges that ultimately contributed to the emergence of the Constitutional Revolution and significant political transformations. Many analysts believe that public dissatisfaction and social changes during this period were directly linked to economic issues and the political structure of the time. Various researchers have analyzed the economic conditions of Iran during the Qajar period. This study examines three important treatises from the Qajar era: "The Qazvini Treatise", "The Majidieh Treatise," and "The Suggested Book of a Bureaucrat". These three treatises approach the issues of the country from an economic perspective and highlight the problems Iran faced at the time. This research analyzes these treatises, comparing them with classical economic theories, particularly the theories of Adam Smith and David Ricardo, to show the role economic issues played in the formation of the Constitutional Revolution.

2. Theoretical Framework

The analysis of these treatises is based on two sets of classical economic theories and political philosophy. First, the economic theories of Adam Smith and David Ricardo regarding international trade and the comparative advantage of countries form the theoretical foundation for this research. Adam Smith's theory of absolute advantage emphasizes that each country should specialize in producing goods for which it has an advantage and import those it cannot produce efficiently. This theory is particularly relevant when analyzing the production of goods in Iran, such as candles and ropes, where the country did not have a natural advantage. On the other hand, David Ricardo's theory of comparative advantage argues that even if a country does not have an absolute advantage in the production of any good, it can still benefit from trade by specializing in goods for which it has a comparative advantage.

The second theoretical framework draws on the political philosophy of Hobbes and Locke regarding the role of the state. According to these philosophers, the primary responsibility of the state is to provide internal and external security and protect the rights of its citizens. This idea is crucial in understanding the failure of the Qajar military and its implications for Iran's internal security and social unrest.

3. Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach, examining and analyzing the content of three treatises: "The Qazvini Treatise", "The Majidieh Treatise," and "The Suggested Book of a Bureaucrat". These treatises, written at different times during the Qajar period, address the economic and social problems of the country from their respective authors' perspectives. The analysis begins with extracting key data and points from the texts and then applies the theoretical frameworks of classical economics and political philosophy to interpret these findings. The focus of this research is on a critical and comparative analysis of the authors' viewpoints on the economic theories of Adam Smith and David Ricardo, as well as the political and economic issues of the time.

4. Research Findings

The findings indicate that the major economic problems highlighted in these treatises, particularly in the areas of security, property rights, and industrial policy, played a significant role in the social unrest of the Qajar era. The main issues identified include the following:

1. The Unstable Condition of the State's Military

One of the key issues discussed in "The Suggested Book of a Bureaucrat" is the ineffective

state military and its failure to ensure internal and external security. The author points out that the military was always hungry and poorly equipped, and even if financial issues were addressed, these forces were unable to maintain the country's security. This inefficiency, especially during times of internal or external crises, contributed to increased public dissatisfaction. According to Hobbes and Locke's theories, the primary function of the state is to ensure security, and without the ability to provide this, the legitimacy of the state is undermined.

2. Issues Related to Property Rights and Corruption of Officials

Both the "Qazvini Treatise" and "The Majidieh Treatise" emphasize problems with land ownership, the confiscation of farmers' property, and the exploitation of the public by officials. These treatises point out that the lack of property rights security and the corruption of state officials led to the decline of agricultural production and economic crisis. The imposition of heavy taxes and the illegal confiscation of property not only discouraged production but also resulted in a growing sense of injustice.

3. Failure of Industrialization Policies

In "The Suggested Book of a Bureaucrat", the author criticizes the state's industrialization policies, which aimed to reduce Iran's dependency on foreign goods. However, these efforts failed due to a lack of attention to the country's comparative advantage. For example, the establishment of candle-making and rope-weaving factories is cited as a case where excessive expenditures failed to produce goods efficiently. These factories were unable to compete with foreign production, and the country's resources were wasted. This failure highlights the importance of understanding comparative advantage in industrial policy.

5. Discussion and Results

The findings suggest that the economic problems faced by Iran during the Qajar period stemmed from three main factors: (1) the failure to provide internal and external security, (2) the lack of property rights and widespread corruption among officials, and (3) misguided economic policies, such as the attempt to establish industries in areas where the country had no comparative advantage. According to Adam Smith and David Ricardo's theories, countries should specialize in producing goods for which they have a comparative advantage and import goods for which they lack such an advantage. This idea is implicitly addressed in "The Suggested Book of a Bureaucrat", where the author suggests that Iran should focus on trade in goods where it has a comparative advantage, rather than pursuing industries that are not suited to its economic conditions.

Furthermore, according to Hobbes and Locke's political philosophy, the state's primary role is to ensure security. When the Qajar government failed to secure the country and the military was unable to function effectively, the legitimacy of the state was undermined, leading to widespread social unrest and ultimately contributing to the Constitutional Revolution.

This study concludes that the economic and social challenges faced by Iran during the Qajar period, particularly in the areas of security, property rights, and industrial policy, played a crucial role in the emergence of the Constitutional Revolution. If the Qajar state had paid more attention to economic issues such as property rights and comparative advantage, the country's economic situation might have unfolded differently. Additionally, the failure to provide security and the corruption of state institutions led to a loss of legitimacy, which triggered social unrest. The findings of this study underscore the importance of considering the role of the state in economic policy and the need for reforms that address both the economic and political needs of the country.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی مشکلات اقتصادی دوره قاجار از منظر سه رساله

وحید امیدی^۱ | ابوالفضل شاه‌آبادی^۲

۱. نویسنده مسئول، پژوهشگر، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: v.omidi@alzahra.ac.ir

۲. استاد گروه اقتصاد، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: a.shahabadi@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۸/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۶/۱۳ کلیدواژه‌ها: عصر ناصری، رساله مجديه، کتابچه قزوینی، حقوق مالکیت، امنیت.	بررسی نوشتجات دوره مشروطه اغلب به آنچه از کلک طبقه موسوم به روشنفکران جاری شده است محدود می‌شود. با این حال، برخی کتابچه‌ها و رساله‌ها وجود دارد که نویسندگان آن‌ها را نمی‌توان در جرگه روشنفکران طبقه‌بندی کرد. اهمیت این کتابچه‌ها در آن است که اطلاعات موجود در هریک از آن‌ها، ناشی از تطبیق شرایط ایران و کشورهای پیشرفته نیست؛ بلکه نویسندگان کوشیده‌اند آنچه را از تجربه زیسته خود دریافت‌اند به زبانی که برای عامه مردم قابل فهم باشد بیان کنند. نکته دیگر آنکه بررسی‌های انجام‌شده از نوشتجات عصر مشروطه به‌طور عمده معطوف به امور سیاسی است و به ابعاد اقتصادی آن‌ها کمتر توجه شده است. از این رو، در نوشتار پیش رو، سه رساله «کتابچه قزوینی»، «رساله مجديه» و «کتابچه پیشنهادی یک دیوانی» از بعد اقتصادی بررسی شده است. مطالعه صورت‌گرفته، بیانگر آن است که در دو رساله نخست تنگی نان، قشون دولتی و فقدان مفهوم مالکیت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در کتابچه پیشنهادی یک دیوانی نیز بر ناتوانی قشون دولتی تأکید شده است؛ اما نکته دیگری که در این رساله اهمیت دارد اشاره به تأسیس کارخانجاتی به‌وسیله دولت است که کشور در تولید آن محصولات، دارای مزیت نیست. نتیجه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که دیگر موضوعات طرح‌شده در این سه رساله، شامل تنگی نان و تأسیس کارخانه دولتی، وابسته به فقدان مفهوم حقوق مالکیت بوده و در صورت وجود طرحی از آن بروز مشکلات یادشده نیز نامحتمل می‌بود.

استناد: امیدی، وحید؛ شاه‌آبادی، ابوالفضل (۱۴۰۴). بررسی مشکلات اقتصادی دوره قاجار از منظر سه رساله. *مطالعات اقتصادی سیاسی بین‌الملل*، ۸ (۱)، ۲۳۹-۲۵۴.

<http://doi.org/10.22126/ipes.2024.9465.1605>

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2024.9465.1605>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

همان‌طور که افشار (۱۳۷۰) بیان می‌کند، نوشتجات دوره مشروطه به دو دسته عمده قابل تقسیم‌بندی هستند. دسته اول تخته‌بند سنت نصیحت‌الملوک است؛ اما دسته دوم «برآمده از نوک زبان و چکیده کلک هوشیاران و روشندان باریک‌نگری است که اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی کشور را به چشم انتقاد و خرده‌بینی نگریسته و بر اسلوب مملکت‌داری و رفتارهای دیوانی و مناسبات اجتماعی ناشی از قدرت حکومت و دولت ایرادهای اساسی گرفته‌اند» (افشار، ۱۳۷۰). یادداشت بر قانون قزوینی، ۷؛ اما از منظری دیگر نیز می‌توان این نوشتجات را تقسیم‌بندی کرد. بخشی از رسالات و کتابچه‌هایی که در این دوره نگاشته شده‌اند از جانب کسانی است که عمدتاً روشنفکران عصر مشروطه نامیده می‌شوند، همچون دفتر تنظیمات، سه مکتوب و مسالک‌المحسنین که به‌ترتیب توسط میرزا ملکم خان، میرزا آقاخان کرمانی و میرزا عبدالرحیم طابوف تحریر شده‌اند؛ و گروهی دیگر رساله و کتابچه‌هایی هستند که نویسندگان آن‌ها التفاتی به تحولات اندیشه در اروپا نداشته‌اند و تنها آنچه در کشور در نظرشان عامل نگون‌بختی بود گزارش می‌کردند که از میان کتابچه قانون قزوینی، رساله مجدییه و کتابچه یک دیوانی را می‌توان برشمرد.

این‌گونه نوشتجات، از آن روی که جنبه انتقادی داشت، عمدتاً در محافل خصوصی و به‌صورت محرمانه دست‌به‌دست می‌شد. برخی از این رساله‌ها، همچون رساله مجدییه، در بین مردم رواجی داشت و «در همان زمان‌ها مردمی که ذوقی و انصافی و دانشی داشتند در پی نسخه‌های آن می‌گشته‌اند. چنانکه نسخه‌های خطی بسیاری از آن که مردم آن روزگار و حتی معاصران ما برای خود یا دیگران نوشته‌اند در کتابخانه‌ها و در خانه‌های مردم ایران فراوانست و کمتر کسی است از پیران روزگار ما که آن را نخوانده و یا ننوشته باشد» (مینوی، ۱۳۲۱). مقدمه رساله مجدییه؛ د؛ بنابراین، بررسی این رساله‌ها از دو جهت دارای اهمیت است. نخست آنکه چون به دست کسانی نگاشته شده است که به دنبال جایی در مناسبات قدرت نبوده‌اند، مصون از جهت‌گیری‌های سیاسی هستند. دوم، نویسندگان این رساله‌ها آنچه از اوضاع و شرایط جامعه خود برداشت کرده‌اند حاصل عمل آن‌ها بوده است؛ به عبارت دیگر، اندیشه آنان برخلاف روشنفکرانی چون طابوف، میرزا آقاخان کرمانی، میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله و دیگران متأثر از تحولات کشورهای اروپایی نبوده است. از این رو آنچه می‌نگاشته‌اند نتیجه مشاهداتی بوده است که در عمل دریافت شده‌اند. این موضوع به‌ویژه در ارتباط با مسائل اقتصادی از اهمیت بیشتری برخوردار است.

آنچه در فهم چرایی مسائل و مشکلات اقتصادی کشور در عصر ناصری می‌تواند بسیار یاری‌دهنده باشد، بررسی رساله‌هایی است که از جانب این افراد و با چنین نگاهی به رشته تحریر درآمده باشند. از این رو، در این مطالعه سه رساله «قانون قزوینی»، «کتابچه پیشنهادی یک دیوانی» و «رساله مجدییه» به‌منظور ایجاد تصویری از مشکلات اقتصادی دوران ناصرالدین شاه مورد بررسی قرار گرفته است. این بررسی با استفاده از روشی انجام شده است که میزس (۱۹۹۸) به‌منظور پژوهش در علوم اجتماعی پایه‌ریزی کرده است. از این رو، در ادامه ابتدا روش پیشنهادی میزس مورد بررسی قرار گرفته و پس از آن به اهمیت حقوق مالکیت در توسعه جوامع اشاره شده است. سپس سه رساله «قانون قزوینی»، «رساله مجدییه» و «رساله پیشنهادی یک دیوانی» بررسی شده است.

نتیجه حاصل‌شده از این مطالعه بیانگر آن است که در دوره ناصری مهم‌ترین مشکل به حقوق مالکیت بازمی‌گشته است. عدم وجود مفهوم حقوق مالکیت و نیز فقدان نظام مفاهیمی که این حقوق در آن معنا پیدا کند ریشه اصلی سایر مشکلاتی بوده است که در این سه رساله به آن‌ها اشاره شده است.

ادامه ساختار مقاله به شرح زیر است: در بخش دوم مبانی نظری ارائه شده و در بخش سوم روش انجام پژوهش توضیح داده شده است. در بخش چهارم مشکلات اقتصادی دوره قاجار از کتابچه قانون قزوینی بررسی شده و در بخش پنجم رساله مجدییه مورد توجه قرار گرفته است. در بخش ششم رساله پیشنهادی یک دیوانی مدنظر بوده و در بخش آخر نتیجه‌گیری ارائه شده است.

۲. مبانی نظری

بنابر دیدگاه لاک «اگرچه زمین و همه موجودات پست‌تر از انسان دارای مشترک همه انسان‌هاست، هر انسانی بر شخص خود

مالکیت دارد: به این معنا که هیچ‌کس، جز بر خودش، حقی بر دیگری ندارد. نیروی بدنش و کار دستانش، می‌توانیم بگوییم، تماماً از آن اوست» (لاک^۱، ۱۹۸۰: ۱۵)؛ و به این طریق مالکیت خصوصی بر آنچه پیش‌تر مشاع بود حاصل می‌شود. در این تعریف از حقوق مالکیت نکته مهمی نهفته است که عدم توجه به آن می‌تواند درک درست اهمیت مالکیت خصوصی در فرایند توسعه را مخدوش کند. بنابر توضیح دوم^۲ (۱۹۸۰) در اندیشه جدید اروپایی تعدی به حقوق فرد توسط هیچ فرد یا نهادی میسر نیست. به تبع آن، حقوق مالکیت نیز از چنین اهمیتی برخوردار بوده و غیر قابل نفی است. در این صورت مهم‌ترین نهادی که می‌تواند خدشه‌ای بر آن وارد کند، یعنی دولت، به نگرهبان این حق بدل می‌شود. «[اجتماع سیاسی] با تکیه بر قدرتی که به او تفویض شده است، باید با رعایت مصلحت عمومی اجتماع^۳ قانون‌هایی را وضع و آن‌ها را اجرا کند... به نظر لاک... رضایت^۴ و اعتماد^۵ مردم، یعنی افرادی که از طریق قرارداد وارد اجتماع سیاسی می‌شوند، خاستگاه حاکمیت است.» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۲۸۶-۲۸۷). در این صورت «شخص غاصب و جانشین او تا زمانی که مردم با رضایت آزاد و واقعی خود مقامی را که آنان تا آن زمان غاصبانه تصاحب کرده بودند، تأیید نکرده باشند، نمی‌توانند ادعایی نسبت به مقام خود داشته باشند»^۶. (لاک، ۱۹۸۰: ۹۹-۹۸).

از این جهت «در همه دولت‌ها^۷ و در هر شرایطی، تنها درمان درد اعمال زور بدون مجوز قانونی، مقابله با آن با توسل به زور است. اعمال زور بدون مجوز قانونی، آن را که زور به کار می‌برد، به‌عنوان متجاوز، در وضع جنگی و او را در وضعی قرار می‌دهد که با او به‌عنوان متجاوز رفتار شود»^۸. (لاک، ۱۹۸۰: ۷۸). از این رو، اگر حاکم جان و مال افراد را محترم ندارد، حق اعمال حاکمیت و انتظار اطاعت از آن‌ها را نیز ندارد و آنان که تحت چنین حکومتی قرار دارند با آن در وضع جنگ قرار می‌گیرند؛ بنابراین، می‌توانند با توسل به زور حاکم را از قدرت خلع کنند و قدرت اجرایی اجتماع سیاسی را به شخص دیگری واگذارند.

این تغییر در شیوه اندیشیدن درمورد حقوق مالکیت تبعات مهمی در شیوه مناسبات بین افراد یک جامعه و بین فرد و دولت دارد. فردی که از حقوق مالکیتی لاینفک برخوردار است امکانی را در افق پیش روی خود می‌بیند که پیش از این وجود نداشت. او می‌تواند با آنچه مالک است و هیچ قدرتی توان سلب آن مالکیت را ندارد هر آنچه می‌خواهد انجام دهد. روی دیگر این سکه، مسئولیتی است که فرد در برابر دارائی خود به‌تمامی برعهده دارد. هیچ‌کس غیر از او مسئول تصمیماتی که برای دارایی‌اش می‌گیرد نیست. تصمیم صاحب دارائی یگانه تعیین‌کننده شیوه استفاده از آن دارائی است؛ و هم اوست که یگانه مسئول نتایج ناشی از این تصمیم است. این افق جدید امکان معامله با آینده را برای فرد مهیا می‌کند؛ اما معامله با آینده چیست؟ و چگونه به‌واسطه حقوق مالکیت ممکن می‌شود؟

در پاسخ به پرسش نخست، هر فرایندی در زمان رخ می‌دهد و هر کنشی معطوف به آینده است؛ بنابراین، هر تصمیمی که فرد در ارتباط با دارایی‌اش می‌گیرد نیز مشمول گذر زمان و معطوف به آینده است. تأکید بر فرد و مسئولیت فردی ارتباط فرد-دارائی را دست‌خوش تغییر می‌کند. فرد فقط مسئول «خود»ش است. خودی که در طول زمان امتداد می‌یابد. در این معنی هر تصمیمی معامله با آینده است. هنگامی که از نفع شخصی سخن گفته می‌شود نفع آن «فرد» تنها در اکنون و حال منظور نیست؛ بلکه طیفی از افراد امتدادیافته در آینده را نیز شامل می‌شود. در این صورت تصمیمات هر فرد در اکنون و الآن متوجه فرد امتدادیافته در آینده‌های دور و نزدیک است. هر فردی باید بیندیشد که تصمیم امروز او چه اثری بر خودش در فردا، هفته آینده، پنج سال دیگر و... دارد. پذیرش مسئولیت تصمیماتی که هر فرد درمورد خود تداوم‌یافته در آینده می‌گیرد امکان پدیدار

1. Locke
2. Dumont
3. public good of society
4. Consent
5. Trust

۶. ترجمه از طباطبایی، ۱۳۹۵: ۲۸۸.

7. States

۸. ترجمه از طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۱۰.

شدن ویژگی را مهیا می‌کند که پیش‌تر نمی‌توانست وجود داشته باشد.

سری مطالعات عجم‌اغلو و جانسون^۱ (۲۰۰۱، ۲۰۰۵، ۲۰۱۲) درمورد ارتباط بین حقوق مالکیت و توسعه بیانگر آن است که سیستم‌های قانونی تحمیل‌شده توسط مستعمره‌نشینان با شرایط سرزمین‌های مستعمره‌شده برای شکل دادن به نهادهای بلندمدت هر مستعمره در ارتباط مستقیم است. برخی از کشورها مانند اسپانیا در مکزیک و پرو، سرزمین‌های مرفه با تراکم جمعیت بالا را مستعمره کرده و نهادهایی را ایجاد کردند که منتج به استخراج هرچه بیشتر منابع به نفع مستعمره‌گران می‌شد. نتیجه این موضوع کسب ثروت در کوتاه‌مدت و دلسرد کردن سرمایه‌گذاری در بلندمدت بود. در مقابل، کشورهایی مانند انگلستان در آمریکای شمالی با تکیه بر نهادهای قوی حقوق مالکیت، در مناطقی با ساکنان محلی کمی مستقر شدند که موجب رفاه بلندمدت می‌شد. در حقیقت استقرار نهادهایی که عجم‌اغلو و رابینسون^۲ (۲۰۱۵) از آن‌ها با عنوان استخراجی^۳ و فراگیر^۴ نام می‌برند در تعیین مسیر توسعه کشورها نقش به سزایی داشته است. به‌طور مشخص در مطالعات ذکرشده روند تاریخی کشورهای مورد مطالعه نشان می‌دهد هرچا حقوق مالکیت محترم شمرده شده، آن کشور در شرایط توسعه بهتری نسبت به کشورهای قرار دارد که حقوق مالکیت در آن‌ها رعایت نشده است.

در دنیای جدید حقوق مالکیت متضمن ارتباط ناگسستگی فرد با دارایی خود است. تأکید بر ارتباط ناگسستگی از آن روی دارای اهمیت است که به فرد اجازه می‌دهد برای دارایی خود در بلندمدت برنامه‌ریزی کند. در جامعه‌ای که حق افراد بر دارایی آن‌ها محفوظ نبوده و هر آن ممکن است توسط شاه یا هر نهاد دیگری مصادره شود، برنامه‌ریزی برای آینده مفهومی نخواهد داشت. از سوی دیگر، مسئله امنیت نیز وابسته به تعریف حقوق مالکیت است. در نظریه قرارداد اجتماعی از هابز تا روسو بدون وجود مالکیت خصوصی امکان ورود به قرارداد وجود نخواهد داشت. بنابراین نظریه پیش از تشکیل دولت انسان‌ها در وضع طبیعی قرار دارند؛ بنابراین به تعبیر هابز^۵ (۱۹۹۸) جنگ همه علیه همه برقرار است. با توجه به اینکه تداوم این وضع امکان‌پذیر نیست، افراد توافق می‌کنند قدرت را در دولت متمرکز کنند به شرط آنکه این نهاد از جان و مال آن‌ها در برابر دیگران دفاع کند. در این صورت امنیت به معنای حفاظت از حقوق مالکیت افراد است. بدون وجود معنای حقوق مالکیت، وجود یا عدم وجود امنیت بی‌معناست.

۳. روش انجام پژوهش

روش مورد استفاده از در این پژوهش برگرفته از دیدگاه میزس ([۱۹۴۹] ۱۹۹۸) است. بنابراین دیدگاه، گزاره‌های علوم اجتماعی با روش تأمل بر خود حاصل می‌شوند و از نوع گزاره‌های ترکیبی پیشینی هستند. این تأمل در خود، استخراج دانش از کنشی است که «ما» انجام می‌دهیم؛ به عبارت دیگر، هر انسانی کنش‌گر است؛ بنابراین می‌تواند از طریق تأمل در خود درکی پیشینی از واقعیت داشته باشد. این فرایند با درک «آکزیوم کنش»^۶ امکان‌پذیر می‌شود. بنابراین آکزیوم، «کنش انسانی رفتاری هدفمند است» (میزس، [۱۹۴۹] ۱۹۹۸: ۱۱).

میزس استدلال در علوم اجتماعی را بر بنیان فهم کنش قرار می‌دهد. گزاره‌های علوم اجتماعی به عنوان نوعی منطق کاربردی از وضعیت آکزیوم کنش به مثابه گزاره درست ترکیبی پیشینی حاصل می‌شوند. روش میزس بیانگر آن است که همه گزاره‌های موجود در علوم اجتماعی که ادعای صحت دارند باید نشان دهند که به وسیله منطق صوری از دانش غیر قابل انکار و با توجه به مفهوم کنش استنباط شده‌اند (هوپه، ۲۰۰۷: ۲۵).

در این صورت اگر ایرادی در فرایند استنتاج وجود نداشته باشد، نتایج حاصل شده معتبر هستند؛ زیرا اعتبار آن‌ها به آکزیوم کنش بازمی‌گردد. از این روی، با استفاده از این روش‌شناسی ابتدا روابط حاکم بر مناسبات اجتماعی به عنوان گزاره‌های ترکیبی

1. Acemoglu & Johnson

2. Acemoglu and Robinson

3. Exclusive

4. Inclusive

5. Hobbes

6. The axiom of action

پیشینی استخراج شده، سپس داده‌های تاریخی به محک آن زده می‌شود.

۴. کتابچه «قانون قزوینی»

قانون قزوینی نوشته محمد شفیع قزوینی «از رعیت اخلاص کیش» ناصرالدین شاه است. او «مردی پیشه‌ور بود و به کفش‌دوزی اشتغال داشت.» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۴۱) نسخه نخست را در زمان امیرکبیر و بنابر آنکه امیر «اخبارات چندی در ممالک محروسه انتشار داد» که «هر کس از رعیت تدبیری به خیال او برسد که منفعت دولت و رفاهیت رعیت در او ملاحظه شود، مورد التفات‌های دولت خواهد بود» (قانون قزوینی، ۱۳۷۰: ۳۴) نسخه‌ای از کتابچه نزد امیر می‌فرستد و مورد التفات قرار می‌گیرد. بنابر ادعای نویسنده «در آن مدت اکثری از انتظامات دولتی که ابراز می‌شد از روی قواعد کتابچه معروضی» بوده است. پس از صدارت سپهسالار «از روی قواعد امیری» مجدداً درخواست مشابهی از مردم می‌شود و محمد شفیع کتابچه را بازنویسی کرده به واسطه «مقرب الخاقان حاجی میرزا علی و ملک التجار» به ناصرالدین شاه می‌رساند. نسخه تصحیح‌شده توسط ایرج افشار همین نسخه دوم است که مطالب ذکرشده در این مقاله از آن نقل شده است.

۴-۱. حقوق مالکیت

مهم‌ترین موضوعی که در کتابچه قزوینی جلب نظر می‌کند فقدان هرگونه معنایی برای حقوق مالکیت در کشور است. تعدی و تجاوز اهل دیوان به گونه‌ای است که جان و مال رعیت «ممالک محروسه» هیچ‌گاه در امان نبوده است. قزوینی نقل می‌کند که در پی کمبود «علیق»^۱ نواب شاهزاده بهمن میرزا از دولت روسیه خواستند که «فلان محل را به ما تیول بدهید که کفایت علیق بشود. جواب دولت [این بود] که تیول در دولت ما معمول نیست، در ایران معمول است. ما رعیت فروشی نداریم.» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۶۴) مسئله تیول در ایران یکی از مهم‌ترین موارد نقض حقوق رعیت بر جان و مالش بوده است. «ارباب تیول قصد معموری ندارند و [به] اعتبار اینکه ملک خودش نیست و هرچقدر در قوه داشته باشد اجحاف می‌نماید.» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۶۵)

تیول، همان‌طور که دهخدا توضیح داده است، «واگذار کردن دولت خالصه‌ای از خالصه‌ها یا مالیات قریه‌ای را به یکی از نوکران خود در ازاء مواجب او در تمام عمر» است. «و رسم دولت ایران چنان است حاکم که به ولایت مأموریت به هم رسانند قرار پیشکش دارند که دولت ایران از قرار استعداد هر ولایت از ایشان اخذ می‌نماید.» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۴) به این ترتیب دست حاکم ولایت از جانب پادشاه باز است تا آنچه به‌عنوان پیشکش در ازاء دریافت مقام والی اعطا کرده است به‌صورت خراج از رعیت آن ولایت بازستاند. به این قاعده که «هر یک از عمه‌جات او به فراخور منصب خود از آن پیشکش به حاکم خدمت می‌نماید، از جمله فراش‌بازی به فراخور استعداد ولایتی پیشکش می‌دهد... [و او نیز] در سلسله عمله خود تقسیم می‌نماید، هریک به فراخور منصب؛ و این فقره واضح است که فراش حُکام دستی می‌دهند و جیره‌مواجب ندارند و هریک از ایشان... مخارج دارند و این مخارج لابد باید به هر اسم و رسم باشد از رعیت بیچاره وصول بشود» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۸)؛ و این قاعده معمول بوده است چنانکه «از خالصه و بلوکات آن ده هزار تومان که پادشاه از حاکم پیشکش گرفت، به‌قاعده معروض، صد هزار تومان از رعیت وصول می‌شود» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۸).

قزوینی در توضیح دلیل «کثرت فقرای طهران» این توضیح که خشک‌سالی موجب آن بوده است را «غلط مشهور» دانسته و بر «جبر حکام و مباشرین» تأکید دارد. قاعده چنین بوده است که اگر برخی از اهالی منطقه‌ای به جهت «ضعف و پریشانی» متفرق شدند، «مثل از صد نفر ده نفر تفریق، رسم این است مالیات آن ده نفر سرشکن آن نود نفر می‌شود. لابد از این جهت سال دیگر از کثرت مالیات می‌شود هشتاد نفر و سرشکن می‌شود» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۲).

همچنین، در باب تحصیل مالیات قزوینی اشاره دارد که «رعیت محروسه ده یک مالیات بده نیستند و بعضی هرساله از ده هزار تومان گرفته الی صد تومان راه مداخل دارند. لیکن مالیات از ایشان وصول نمی‌شود و بعضی عشر مداخل ایشان مالیات می‌شود. برخی آنچه مداخل بکند دیوان از دست او می‌گیرد، یا به‌واسطه کسب یا به‌واسطه زرع. اگر کاسب است... شصت تومان

۱. خوراک چهارپایان (فرهنگ معین)

اندوخته را چهل و پنج تومان مالیات وصول [می‌شود]. اگر زارع باشد... آنچه از محصول او به وجود بیاید، یا مواجب سرباز می‌شود یا از جبر حکام و مباشر اندوخته او از دست رفته بنای گدائی می‌گذارد» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۳).

آنچه از این توضیح قزوینی قابل مشاهده است آن است که در عصر ناصری معنایی برای حقوق مالکیت متصور نبوده و حکام بر اموال رعیت به‌طور کامل مستولی بوده‌اند.

۴-۲. امنیت

نکته دیگری که در «کتابچه قانون» به آن اشاره شده همدستی حکام و دیوانیان در دزدی‌هایی است که صورت می‌گرفته است. قزوینی می‌نویسد «اگر دزد شهری باشد، البته با یکی از کدخدایان و یا عمال و اولیاء در خانه حاکم شریک است، والا کار او پیش نخواهد رفت. اگر دزد روز است... لابد با آدم کدخدا و داروغه شریک هستند... چنانچه مشهود شد کلاتر سابق که قصاص شد با عموم سارقین شراکت داشت. هریک را که گرفتار می‌کرد در شرکت اختلاف ورزیده [بود]» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۹۸-۹۷).

در این صورت آنچه معلوم می‌شود بی‌معنایی حق افراد بر جان و مالشان است. این موضوع بسیاری از مشکلات دیگری که در «کتابچه قانون» به آن‌ها اشاره شده است را توضیح می‌دهد؛ به عبارت دیگر، نبود حقوق مالکیت علت طیف گسترده‌ای از مشکلات در عصر ناصری بوده است. برای مثال «منسوخ شدن اهل صنایع» و کاهش تولیدات داخلی و چنانچه قزوینی شرح داده است، تقلب و تدلیس در کالاهای صادراتی به جهت «اخذ مالیات از فقرای رعیت در کمال تعدی حکام و مباشرین» بوده است. چنانچه بیان شد، هیچ صنعتگری توان رشد نداشته است؛ زیرا مالیات دیوان اجازه آن را نمی‌داده است. قزوینی با اشاره به شرایط خود بیان می‌کند «این رعیت اخلاص کیش اعلیحضرت در قزوین چند سال چهل و پنج تومان مالیات یک دکان کلاه‌دوزی داده، آنچه در قوه بود سعی شد که از دیوان تخفیف حاصل شود، نشد؛ و این رعیت در حالت اضطراب و پریشانی شیرازه کسب خود از هم‌گسیخته و متفرق شدیم» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۳-۸۲).

۴-۳. تنگی نان

مسئله دیگر «تنگی نان» در پایتخت است. ضمن اشاره به «خبثت جماعت خباز» در احتکار گندم، موضوعی که قزوینی بر آن تأکید دارد خالصات پادشاه است که از جهت عدم رسیدگی دیگر معمو ر نیست و از آنجاکه بخش عمده گندم از این زمین‌ها که مرغوب‌ترین زمین‌های کشاورزی نیز به شمار می‌روند، حاصل می‌شود، به‌دلیل مهمی برای کمبود گندم بدل شده بوده است. نکته‌ای مهم آنکه پادشاه چگونه مالک این زمین‌ها شده است؟ در این مسئله نیز فقدان حرمت مالکیت خصوصی امر مهمی است. پادشاهان در ایران این امکان را داشته‌اند که زمین‌های افراد را مصادره کنند. اگر شخصی متهم به خیانتی می‌شد، پادشاه می‌توانست او را بکشد و تمامی اموال و املاکش را مصادره کند. چنانچه در داستان حسنک وزیر، بیهقی به‌تفصیل این موضوع را شرح داده است. به‌عنوان مثالی دیگر از نبود مفهوم مالکیت در تاریخ ایران، علیقلی خان، صدراعظم شاه سلیمان صفوی پس از چیره شدن بر شاه «دست به مصادره اموال مردم و رشوه‌خواهی زد، چندان که بزرگ‌ترین ثروت را اندوخت.» (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۲: ۲۵۹)

از سوی دیگر، یکی دیگر از عوامل مهم در قحطی نان نرخ‌گذاری بوده است که ریشه آن نیز در مفهوم مالکیت نهفته است. قزوینی می‌نویسد «در زمان نادرشاه تنگی نان در ایران به هم رسید و پادشاه در یک روز دوازده نفر از خباز را به قتل رسانیده، چاره این جماعت نشد و پادشاه برآشفته. به وزیر خود [گفت] که من بر همه عالم تسلط دارم و از عهده این جماعت نمی‌توانم برآمدم، تدبیری بکن... و جواب میرزا مهدی خان: این تنگی من باب نرخ است و این شورش و وحشت و پریشانی خلق من باب کمی نان و های و هوی خباز است. بعد جماعت خباز را خواستند و نرخ از ایشان برداشتند. در مدت قلیل نان وفور شد و چشم خلق پر شده، آرام گرفتند» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۵۹).

این موضوع را قزوینی در دیدار با امیرکبیر طرح کرده است. آنچه از این عبارت حاصل می‌شود آن است که تعیین نرخ نان توسط دولت پیش از امیر و پس از امیر عامل مهمی در کمبود آن بوده است؛ اما ارتباط این موضوع با مفهوم مالکیت آن است

که نرخ‌گذاری بر هر کالایی بیانگر تعیین تکلیف برای مالک در فروش محصول تولیدی خود به قیمتی معین است و عدول از آن مستوجب مجازات؛ به عبارت دیگر، دولت تعیین می‌کند که چه کالایی با چه قیمتی باید به فروش رسد؛ بنابراین ارتباط فرد با دارایی‌اش قطع می‌شود. نرخ‌گذاری از این منظر ناقض مالکیت فرد بر دارایی‌اش است. همچنان که مشاهده می‌شود، تعیین نرخ برای نان که نقض مالکیت خبازان است، عامل مهمی در «تنگی نان» بوده است.

در نتیجه، مهم‌ترین عاملی که در کتابچه قزوینی قابل مشاهده است فقدان مفهوم مالکیت خصوصی است. از بخش‌های مختلف کتابچه این امر قابل مشاهده است که مالکیت افراد بر جان و مالشان به هیچ‌روی توسط دولت شناخته شده نبوده است و پادشاه و کارگزاران او می‌توانسته‌اند هر آنچه می‌خواهند با رعیت بکنند. خواه مصادره اموال، خواه زندانی کردن بی‌دلیل و خواه قتل.

۵. رساله مجدیّه

رساله مجدیّه در سال ۱۲۸۷ به قلم حاج میرزا محمدخان مجد الملک نگاشته شده که از «رجال و وزیران نامی دربار ناصرالدین شاه» بوده است. در بعد اقتصادی، همچون کتابچه قزوینی، سه مسئله نان، قشون و مالکیت در رساله مجدیّه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۵-۱. مسئله نان

نکته مهمی که در ارتباط با مسئله نان وجود دارد آن است که اقدامات دولت‌ها در کاهش کمبود نان هیچ‌گاه نتوانست راه به جایی برد. مهم‌ترین دلیل این قحطی شیوه مواجهه حاکمان ولایات با کشاورزان بوده است. تأکید مجد الملک بر «ضبط اموال مردم... که در معنی لغو رسم زراعت و فلاحتست» و نیز تبانی خبازان و رئیس کل، نمایی از چرایی بروز قحطی نان است. «از جمیع دهات اربابی که صاحب آن معینست و منال دیوانی آن مشخص، صورت عمل می‌خواهند و صورت آبادی را محو می‌کنند که صاحب ملک حاصل زرع را به دیوان تحویل کند و مخارج سال خود را از ممر سؤال تحصیل نماید. در این تدبیر وجهی متصور نیست، جز اینکه رئیس کل خاطر پادشاه را فریفته کرده که: دهات آباد مردم را به تعجیل ویران و لم‌یزرع کند تا شبیه خالصه شود و به ضبط دیوان درآید» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۳۱: ۶۳-۶۲).

ضبط اموال و اراضی، آن‌طور که مجد الملک بیان می‌کند، امری شایع بوده که به بهانه‌های مختلفی صورت می‌گرفته است. برای مثال به بهانه ضبط ثلث اموال حاجی عبدالکریم هراتی، تاجر افشاری، «ورثه او سائل به کف شدند». (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۳۱: ۵۱) به گونه‌ای که این «ظلم‌های فوق‌العاده» موجب «قطع رحمت الهیست و آفات مزمنه و قحطی» به همراه دارد و از این جهت است که «تجار و اهل حرف و صنعت... از خیال کسب افتاده‌اند». (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۳۱: ۶۱) در نمونه دیگر مجد الملک اشاره می‌کند که «رئیس کل در قلع و قمع دهقانان نیز تدبیری کرده... اگر تدبیر او با تقدیر موافق شود، رسم دهقانیت و فلاحت در ایران متروک خواهد شد و بعدها هر کس ملکی داشته باشد ابداً در آبادی آن اقدامی نمی‌کند، سهلست از مالکیت آن‌هم تبری خواهد کرد تا همه املاک لم‌یزرع بماند و ایران به وادی غیر ذی‌زرع موسوم شود» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۳۱: ۶۱).

از این جهت است که مجد الملک از پادشاه می‌خواهد که «حلم بی‌فایده خود را به شتاب و عجله مفید مبدل کند و این تاخت کنندگان را که به‌مرور سنین و شهر، صاحب آلف و کرور شده‌اند، به مقام مسئولیت بیاورد و بسپرد» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۳۱: ۵۰).

تعدّی حکام به اموال کشاورزان مهم‌ترین عاملی بوده که در بروز قحطی نان نقش حیاتی ایفا می‌کرده است؛ اما چرا حکام ولایات و وابستگان به دربار امکان چنین اعمالی را داشته‌اند؟

۵-۲. مسئله حقوق مالکیت

مهم‌ترین وظیفه دولت حفظ امنیت داخلی و خارجی به‌منظور جلوگیری از تعدّی به جان و مال ملت است و اگر دولتی از این

وظیفه عاجز باشد موجودیت آن بی‌سبب خواهد بود. آنچه از رساله مجدیه برمی‌آید آن است که دولت ناصرالدین شاه نه تنها در تأمین این وظیفه ناتوان بوده، بلکه خود عامل ناامنی به شمار می‌رفته است. مجد الملک در خصوص ایجاد ناامنی توسط دولت در «ممالک محروسه» به کرات نگاشته است. از باب نمونه نسبت به نظر «دول خارجه» درباره شرایط ایران می‌نویسد «عادات حاضره ایران طبایع و قلوب اهالی ملل و دول خارجه را از ملت اسلام متنفر کرده و اعتقاد آن‌ها این شده که: ظلم و تعدی، زجر و شکنجه، اعدام نفوس، در ازاء تقصیر یک نفر جمعی را تاراج کردن و مردم را بلاجهت از درجه اعتبار [و رتبه] انداخته و رسوای خاص و عام کردن و همه حقوق ملتی و دولتی را به اغراض نفسانی و رشوه و تعارف ضایع و باطل گذاشتن از اصول ملت اسلامست و این دولت و ملت را دولت و ملتی شناخته‌اند وحشی و خون‌خوار» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۲۱: ۱۱-۱۰).

در جایی دیگر شرحی از تعدی به جان و مال رعیت آورده می‌نویسد «حکام و عمال که به دستورالعمل وزارت مالیه مأمور می‌شوند، گویا بر ولایات حاکم علی‌الطلاقند و در تصاحب مال مردم وارث بلا استحقاق. اطفال یتیم را پدرند و اشیاء عقیم را پسر» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۲۱: ۱۹)؛ بنابراین اینکه مفهومی از حقوق مالکیت وجود داشته با توجه به این عبارات مجد الملک تصور باطلی است.

همان‌طور که پیش‌تر نیز بیان شد، بسیاری، اگر نگوییم همه، مشکلات اقتصادی زمان ناصرالدین شاه در گرو مفهوم حقوق مالکیت است. جان و مال هیچ‌کس در هر مقام و مرتبه‌ای در امان نبوده است. دولت این اختیار را برای خود قائل بوده است که در هر امری وارد شده و هر اقدامی انجام دهد. دیوانیان و حکام ولایات چنان مبسوط‌الید بودند که کسی را یارای مخالفت با رأی آن‌ها بر امری نبود. از این رو شیرازه امور از هم گسسته بود و کارها سامانی نمی‌یافت.

۵-۳. مسئله قشون

موضوع دیگر رساله مجدیه، مسئله قشون و سربازان است. «ظلم و ستم رجال دولت علیه تنها به رعیت ایران نیست؛ طبقه سپاهی ایران را از جمیع مخلوق عالم مظلوم‌تر می‌بینم... قشون ایران از روزی که به نوکری مجبور می‌شود بیم‌نان و همیشه دچار گرسنگی و عریانیت». عمق فاجعه چنان است که «اگر از مردم شهر شب‌ها به سربازهایی که به در خانه‌ها به گدائی می‌روند ترحمی نشود، با این تأخیرات عمدی که سه چهار ماه در جیره جزئی و قوت لایموت آن‌ها به ظهور می‌رسد، خداوند عالمست چه رسوایی‌ها به بار خواهد آمد» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۲۱: ۳۱-۳۰).

با چنین شرایطی که «قوه حریبه» ایران داشت البته «نمی‌توان فهمید دولت مزبور حفظ داخله مملکت و دفع حمله خارجه را به این وسیله خواهد کرد؟» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۲۱: ۷۰) که پاسخ البته روشن است و نیازی به توضیح نیست. مجد الملک در این معنی می‌نویسد «با این مایه حریبه و کفایت وزیر مالیه اگر برای دولت ایران قضیه‌ای رو بدهد، یا دولت‌های هم‌جوار در منظورات آینده خود قدری عجله و شتاب کنند و درصدد تصرف یکی از ولایات سرحدیه ایران برآیند و کار به جدال بکشد، یا در داخله مملکت اعتشاشی رو دهد... رجال دولت ایران، با این ضعف قوه حریبه، چه خواهند کرد؟» (مجد الملک، [۱۲۸۷]: ۱۳۲۱: ۳۱).

۶. کتابچه پیشنهادی یک دیوانی

کتابچه دیگری که به گفته افشار (۱۳۷۰) به نظر می‌رسد در دوره تأسیس مشورت‌خانه نگاشته شده باشد، «کتابچه پیشنهادی» است که توسط «یکی از مستوفیان و اعضای دیوانی» نگاشته شده است. نویسنده «خود را مجهول‌الحال نامیده است تا از تعقیب و تعرض در امان باشد». این کتابچه در سال ۱۳۷۰ همراه «کتابچه قزوینی» توسط ایرج افشار تصحیح و منتشر شده است. موضوع مورد بررسی نویسنده مجهول‌الحال حاوی نکات ارزشمندی است که در ادامه بیان خواهند شد:

۶-۱. قشون دولت

اولین نکته‌ای که در «کتابچه پیشنهادی» دارای اهمیت است مسئله «وضع قشون» است. همان‌طور که در این کتابچه اشاره می‌شود، «قشون دولت... همیشه گرسنه و برهنه‌اند. غالب افراد افواج اگر ملبوس نظامی را از بدن ایشان بیرون بیاورند، پیراهن و زیر جامه آن‌ها عبرت‌ناظرین است». اهمیت این نکته در این است که وضعیت «قشون دولت» ارتباط مستقیمی با مسئله

امنیت دارد. اسمیت^۱ (۱۷۷۶) وظیفه دولت را محدود به امنیت داخلی، امنیت خارجی و تولید کالاهای عمومی می‌داند.^۲ این وظایف تاکنون نیز جزء وظایف اصلی دولت محسوب می‌شوند. همچنین، تشکیل دولت، بنابر دیدگاه هابز و لاک، به جهت حراست از جان و مال افراد در مقابل تعدی است؛ بنابراین، اگر قشون دولت سامان درستی نداشته باشد وظیفه تأمین امنیت معطل مانده بوده است. چنانکه در کتابچه پیشنهادی در توصیف سواره‌نظام آمده است: «ندانستم از این سوار در میدان کارزار چه کاری ساخته خواهد شد.» (کتابچه پیشنهادی، ۱۳۷۰: ۱۳۳)

۶-۲. تأسیس کارخانه توسط دولت

نکته دیگری که در «کتابچه پیشنهادی» عنوان شده تأسیس کارخانه‌هایی توسط دولت جهت تولید محصولات مشابه کالاهای وارداتی است. آدام اسمیت با تعمیم نظریه تقسیم کار که در آن تخصص در تولید محصولی و مبادله آن با محصول تولیدشده توسط دیگران موجب سود طرفین می‌شود، به مبادلات بین کشورها دیدگاهی را مطرح می‌کند که در تجارت بین‌الملل به نظریه مزیت مطلق شهرت دارد؛ به عبارت دیگر، همان‌گونه که تقسیم کار در بین افراد جامعه دارای منفعت است، تقسیم کار در بین کشورها نیز منافی برای هر دو کشور در پی خواهد داشت.

موضوع مورد بررسی کتابچه اشاره به عدم توجه به این اصل است. نویسنده ضمن اشاره به تفاوت‌های موجود بین مزیت‌های ایران و کشورهای اروپایی، تأسیس برخی صنایع در ایران را عبث توصیف می‌کند و بر آن است که «انتظام امور تجارت دولت یعنی اخذ منفعت از مملکت مرهون به اوقات و موقوف به امکان است» و در امر تأسیس صناعات «تأسی و تقلید و قیاس» جایز نیست. از این رو می‌نویسد «و صنایعی که در فرنگستان رواج گرفته و منفعت از آن برمی‌دارند با حالت حالیه ایران رواج نمی‌گیرد و ضرر دارد، به جهت آنکه مایه زیاد می‌خواهد که اسباب هر کاری را مخصوصاً کارخانه معتبری ساخته شود و نظم می‌خواهد که سازنده و نوازنده در فکر تقلب و مداخل نباشد» (کتابچه پیشنهادی، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

برای اثبات این مدعا نویسنده کتابچه تأسیس کارخانه شمع‌سازی و ریسمان‌بافی را شاهد می‌آورد. درمورد اول، نظر نویسنده بر آن است که تولید شمع در «فرنگ» از «اسهل کارهای آنجاست» و برای تولید مواد اولیه آن نیز کارخانه جداگانه‌ای وجود دارد. با این حال «در اینجا ده هزار تومان خرج شد و بیست من شمع بیرون نیامد و از اسباب آن کارخانه هم هیچ باقی نیست. سبب آن بود که بعد از مشقتها به مخارج گزاف صورت اسبابی می‌ساختند که معنی نداشت و معیوب می‌شد» (کتابچه پیشنهادی، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

همچنین، درمورد کارخانه ریسمان‌بافی توضیح می‌دهد که «یک‌صد و پنجاه هزار تومان خرج شد و صد هزار تومان به رعیت گیلان از تحمیلات اجحافی حکام و محصلین عمل اسباب ضرر رسید و صد نفر گیلانی کشته شد و سیصد تومان منفعت از آن حاصل نشد و همچنین سایر صنایع که دست زدند.» اما در ادامه همین مطلب می‌افزاید: «بلی چیزی که اسباب آن در ایران فراهم آید و منفعت از آن حاصل شود البته خوب است» (کتابچه پیشنهادی، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

از این جهت است که پیشنهاد می‌دهد «دولت ایران علی‌العجاله متاعی که می‌تواند از مملکت خود به سهولت اخذ کند [و] طلب فرماید، در کار زراعت و ابریشم و باقی اجناسی که به ممالک خارجه می‌رود و منفعت می‌کند تجارت کند و مخارجی که حاصل آن جز ضرر نخواهد بود موقوف دارد که رعایت خزینه دولت از لوازم است» (کتابچه پیشنهادی، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

درمورد آنچه از «کتابچه پیشنهادی» بیان شد ذکر چند نکته حائز اهمیت است. نخست آنکه بنابر نظر اسمیت و ریکاردو^۳، کشورها در تولید کالاهایی متخصص می‌شوند که در آن مزیت دارند، حال این مزیت نسبی باشد یا مطلق. تلاش برای تولید کالایی که در کشور مزیت ندارد الزاماً حاصلی جز از بین بردن منابع نخواهد داشت. این نتیجه‌ای است که نویسنده کتابچه به فراست دریافته بود. دو دیگر آنکه از متن کتابچه چنین برمی‌آید که تأسیس کارخانه‌های مورد اشاره توسط دولت صورت

1. Smith

۲. برای مطالعه بیشتر دیدگاه اسمیت مراجعه شود به:

Smith, A. [1776] 1979. *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Vol II. PP, 67-68. Oxford university press. The Glasgow Edition.

3. Ricardo

می‌گرفته است. این موضوع البته امر ساده‌ای نیست. از آنجاکه هیچ‌گاه نظریه‌ای درباره دولت در ایران وجود نداشته است، اقدام دولت در تأسیس کارخانه و تولید کالاهای که در ایران دارای مزیت نیستند، امری بدیهی انگاشته شده است. توضیح آنکه هیچ‌گاه حدود و ثغور وظایف دولت در سیر اندیشه سیاسی ایران تعیین نشده است. این در حالی است که فیلسوفان سیاسی در اروپا از هابز تا کنون در این مسئله اندیشیده‌اند. در ایران هیچ‌گاه این سؤال مطرح نبوده است که آیا دولت می‌تواند به تأسیس کارخانه‌ای اقدام کند یا خیر؟ پیش‌فرض آن بوده است که می‌تواند. در این موضوع معنای مهمی نهفته است که غفلت از آن موجب نتایجی شده است که نویسنده کتابچه درمورد کارخانه شمع‌سازی و ریسمان‌بافی به آن‌ها اشاره کرده است. ریچارد کانتیلون^۱ (۱۶۸۰-۱۷۳۴) در «مقاله‌ای در تئوری اقتصادی» که در سال ۱۷۵۵ منتشر شده است با اشاره به نقش کارآفرین در فرایند اقتصادی توضیحی ارائه می‌کند که تبیین‌کننده علت شکست اقدام دولت در تأسیس کارخانه شمع‌سازی و ریسمان‌بافی است.^۲

کارآفرین کسی است که حال را با آینده معامله می‌کند. «کشاورز کارآفرین است؛ چراکه تضمین می‌کند در قبال اجاره زمین به مالک مبلغ ثابتی بپردازد.» (کانتیلون، ۱۷۵۵ [۲۰۱۰]: ۷۳) کشاورز از درآمد آتی خود مطمئن نیست، با این حال وارد فرایندی می‌شود که احتمال دارد در آینده سودآور باشد. نقش کارآفرین در فرایندهای اقتصادی دارای اهمیتی حیاتی است. شکست کارخانه‌های تأسیس‌شده در عصر ناصری به دلیل تصمیم دولت و بی‌توجهی به نقش کارآفرین بوده است. دولت نمی‌تواند مانند کارآفرینان عمل کند. تصمیم دولت در تأسیس کارخانه شمع‌سازی تصمیمی سیاسی و نه اقتصادی است؛ به عبارت دیگر، دولت بر مبنای دیگری غیر از آنچه کارآفرین بر آن اساس تصمیم می‌گیرد، اقدام می‌کند. کارآفرین تشخیص می‌دهد که آیا ایجاد کارخانه شمع‌سازی سودآور است یا خیر؟ اگر سودآور باشد به آن اقدام می‌کند و اگر نباشد چنین نمی‌کند. از سوی دیگر، اگر محاسبات او اشتباه باشد ورشکست شده و از بازار خارج می‌شود و جای خود را به کارآفرینان دیگر می‌دهد. ورود به چنین فرایندی از توان دولت خارج است و نتیجه بی‌توجهی به آن همان است که درمورد کارخانه شمع‌سازی و ریسمان‌بافی در «کتابچه پیشنهادی» گزارش شده است.

۷. بحث و نتیجه‌گیری

مسائل اقتصادی همواره عامل مهمی در ایجاد ناآرامی‌های اجتماعی بوده‌اند. بخشی از توضیح پیرامون چرایی بروز جنبش مشروطه در ایران نیز، همانند انقلاب شکوهمند بریتانیا و انقلاب فرانسه، وابسته به شرایط اقتصادی است. نکته جالب توجه در این مورد آن است که در حالی که روشنفکران عصر مشروطه نسبت به موضوعات اقتصادی التفات چندانی نشان نداده‌اند، برخی رساله‌های منتشرشده در این دوران که نویسندگان آن‌ها در ذیل عنوان «روشنفکر» جمع نمی‌شوند، به‌وضوح مشکلات اقتصادی را تشریح کرده‌اند. در این مطالعه سه رساله «کتابچه قزوینی»، «رساله مجدی» و «کتابچه پیشنهادی یک دیوانی» با رویکردی اقتصادی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

کتابچه قزوینی که یک‌بار در دوره امیرکبیر و بار دیگر در دوره صدارت سپهسالار نگاشته شده است، مالکیت، امنیت و تنگی نان را مهم‌ترین مسائل اقتصادی ایران معرفی کرده است. در بررسی این رساله توضیح داده شد که دو مورد آخر، امنیت و تنگی نان، نیز وابسته به مالکیت خصوصی هستند؛ به عبارت دیگر، در صورت وجود معنای محصلی از مالکیت خصوصی، مسئله امنیت و کمبود نان در کشور نمی‌توانست موضوعیت یابد. فحوای کلام قزوینی در «رساله مجدی» نیز تکرار شده است؛ به عبارت دیگر، هر دو این کتابچه‌ها مسائل و مشکلات یکسانی را طرح می‌کنند. در رساله مجدی نیز می‌توان به‌وضوح مشاهده کرد که فقدان طرحی از معنای حقوق مالکیت علت بروز مشکلاتی است که به تفصیل در آن رساله ذکر شده‌اند. ضبط اموال کشاورزان و اخذ مالیات سنگین موجب متروک ماندن زمین‌های کشاورزی می‌شده است که پس از آن به خالصات پادشاه

1. Cantillon

۲. اشاره به کانتیلون از آن روی مهم است که کتاب او به زبان فرانسه نگاشته شده است، اما مورد التفات روشنفکران ایرانی قرار نگرفته است. در حالی که اندیشه‌های متفکرانی چون روسو و آگوست کنت شناخته شده بوده‌اند. این موضوع بیانگر بی‌توجهی روشنفکران به مباحث اقتصادی است که البته با توجه به شرایط آن دوران چندان دور از ذهن نیست.

ضمیمه می‌شدند؛ و از آنجا که اداره‌کنندگان خالصات نفعی در آبادانی آن نمی‌دیدند، به تبع در این مهم نیز نمی‌کوشیدند. اشاره قزوینی به این «غلط مشهور» که قحطی نان از جهت خشک‌سالی است و تأکید بر این نکته که ظلم درباریان را باید عامل چنین بلایی دانست گویای این موضوع است که دولت به جای تأمین امنیت، عامل ناامنی به شمار می‌رفته است. این معنا در رساله مجدیه نیز به روشنی بیان شده و مورد تأکید قرار گرفته است.

در «کتابچه پیشنهادی یک دیوانی» نیز موضوعات مورد اشاره به عنوان مشکلات اقتصادی عبارت بودند از وضع نابسامان قشون دولتی و شکست اقدامات دولت در تشکیل کارخانه‌هایی برای تولید محصولات که کشور در آن‌ها دارای مزیت نیست. نکته اول مورد اشاره کتابچه تأکیدی است بر مسئله امنیت. اگر قشون دولتی توان ایجاد نظم در داخل و جلوگیری از تجاوز بیگانگان را نداشته باشد، بنابر دیدگاه‌ها فیلسوفان سیاسی جدید در اروپا، همچون لاک، ضرورت وجود دولت مستقر از حیض انتفاع ساقط است؛ به عبارت دیگر، از آنجا که مهم‌ترین دلیل اجتماع سیاسی در تشکیل دولت ایجاد امنیت است، با عدم توانایی دولت مستقر در تأمین این مهم، وجود آن ضرورت خود را از دست خواهد داد.

نکته دیگر مورد اشاره در کتابچه ایجاد کارخانه‌هایی است که بنابر مشاهدات نویسنده به دلیل تناسب با شرایط ایران جز زیان نتیجه‌ای به همراه نداشته‌اند. به طور مشخص اشاره به کارخانه شمع‌سازی دارای اهمیت فراوانی است. در حالی که تولید شمع در «فرنگ» از «اسهل کارها» ست، در ایران تولید آن نه تنها سودی به همراه نداشته، بلکه زیان‌آور نیز بوده است. نکته‌ای که در این ارتباط باید در نظر داشت آن است که استدلال نویسنده منطبق بر دیدگاه‌های تجارت بین‌الملل اسمیت و ریکاردو است. بنابر دیدگاه اسمیت که به مزیت مطلق مشهور است، کشوری که در تولید کالایی مزیت ندارد بهتر است آن را از کشوری که در تولید آن کالا دارای مزیت است وارد کند و خود در تولید کالایی که در آن مزیت دارد متخصص شود.

دیدگاه ریکاردو، مشهور به مزیت نسبی، تلاشی است برای ایجاد الگوی عام تجارت با استفاده از نظریه مزیت مطلق اسمیت؛ اما آنچه در ارتباط با توضیحات نویسنده کتابچه دارای اهمیت است آن است که فقدان مفهومی از دولت و به تبع آن عدم امکان تعیین وظایف دولت، بحث در مورد ضرورت اقدام مستقیم دولت در ایجاد کارخانه شمع‌سازی و ریسمان‌بافی را غیر ممکن کرده است؛ به عبارت دیگر، اینکه دولت مستقیماً به تأسیس کارخانه‌ای اقدام کند بدیهی انگاشته می‌شده است. نکته حائز اهمیت در این موضوع نیز به مسئله معنای حقوق مالکیت بازمی‌گردد.

در اندیشه اروپایی تفکیک دو حوزه عمومی و خصوصی این امکان را پدید آورده بود که بتوان در مورد حیطه وظایف دولت بحث کرد. از همین روی است که اسمیت وظایف دولت را محدود به تأمین امنیت داخلی و خارجی و تولید کالاهای عمومی می‌داند؛ اما در ایران به جهت فقدان نظریه‌ای در مورد دولت، بحث در مورد وظایف آن نیز نمی‌توانست محلی از اعراب داشته باشد. با توجه به آنچه بیان شد به طور مشخص می‌توان بیان داشت که اگر توجهی به مفهوم مالکیت و اهمیت آن در بروز بسیاری از مشکلات کشور صورت می‌گرفت، احتمالاً در بعد نظری و عملی شرایط به گونه دیگری می‌توانست رخ دهد.

منابع

- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۶۲). *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*. تهران: انتشارات صفی علیشاه.
- طباطبایی، جواد. (۱۳۹۵). *تأملی درباره ایران*. جلد دوم: *نظریه حکومت قانون در ایران*. بخش دوم: *مبانی نظریه مشروطه‌خواهی*. چاپ دوم. تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، جواد. (۱۳۹۵). *تاریخ اندیشه سیاسی جدید در اروپا*. جلد نخست: *از نوزایش تا انقلاب فرانسه*. دفتر سوم: *نظام‌های نوآیین در اندیشه سیاسی*. چاپ دوم. تهران: مینوی خرد.
- قزوینی، محمد شفیع. (۱۳۷۰). *قانون قزوینی: انتقاد اوضاع اجتماعی ایران دوره ناصری به همراه رساله پیشنهادی برای اصلاح امور مملکت*. به کوشش ایرج افشار. تهران: نشر طایفه.
- مجد الملک، حاج میرزا محمدخان. ([۱۲۸۷] ۱۳۲۱). *رساله مجدیه*. مقدمه و مقابله و تصحیح سعید نفیسی. تهران: چاپخانه بانک ملی ایران.

References

- Acemoglu, D. (2015). Why nations fail? *The Pakistan Development Review*, 54(4), 301–312.

- Acemoglu, D., & Johnson, S. (2005). Unbundling institutions. *Journal of Political Economy*, 113(5), 949–995.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369–1401.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2012). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation: Reply. *American Economic Review*, 102(6), 3077–3110.
- Bastani Parizi, M. E. (1983). *Siyasat va eqtesad-e asr-e Safavi* [Politics and economics of the Safavid era]. Safi Alishah Publications (In Persian).
- Cantillon, R. ([1755] 2010). *An essay on economic theory*. Ludwig von Mises Institute.
- Dumont, L. (1980). *Homo hierarchicus: The caste system and its implications*. University of Chicago Press.
- Hobbes, T. (1998). *Leviathan*. Oxford University Press.
- Locke, J. (1980). *The second treatise of civil government*. Hackett Publishing Company.
- Mojd al-Mulk, H. M. K. (1908). *Resaleh Mojdieh* [The Mojdieh treatise]. (S. Nafisi, Ed.). Bank Melli Iran Press (In Persian).
- Qazvini, M. S. (1991). *Qanun-e Qazvini: Enteqad-e oza'eh ejtemai-ye Iran-e dowre-ye Naseri be hamrah-e resaleh-e pishnahadi baray-e islahat-e omur-e mamlekat* [The Qazvini law: Criticism of the social conditions in Nasserid Iran with a proposal for reforms in the country] (I. Afshar, Ed.). Talayeh Publications (In Persian).
- Smith, A. ([1776] 1979). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Vol. II, pp. 67–68). Oxford University Press.
- Tabatabai, J. (2016). *Ta'ammoli darbare-ye Iran: Volume 2: Nazariyye-ye hokumat-e gavanun dar Iran. Bakhsh-e dovom: Mabanay-e nazariyyati-ye mashrute khahi* [Reflections on Iran: Volume 2: The theory of rule of law in Iran. Part 2: The theoretical foundations of constitutionalism] (2nd ed.). Minoy-e Khord Publications (In Persian).
- Tabatabai, J. (2016). *Tarikh-e andishe-ye siyasi-ye jadid dar Europa: Volume 1: Az nozayesh ta enqelab-e Fransé. Daftar-e sevvom: Nezam-haye no'ain dar andishe-ye siyasi* [History of modern political thought in Europe: Volume 1: From the Renaissance to the French Revolution. Part 3: Modern systems in political thought] (2nd ed.). Minoy-e Khord Publications (In Persian).